

Kezdőlap » Tanulmányok

In memoriam Gárdonyi Géza

Bibliai személyekkel társalogva égi és földi témákról 20. század eleji

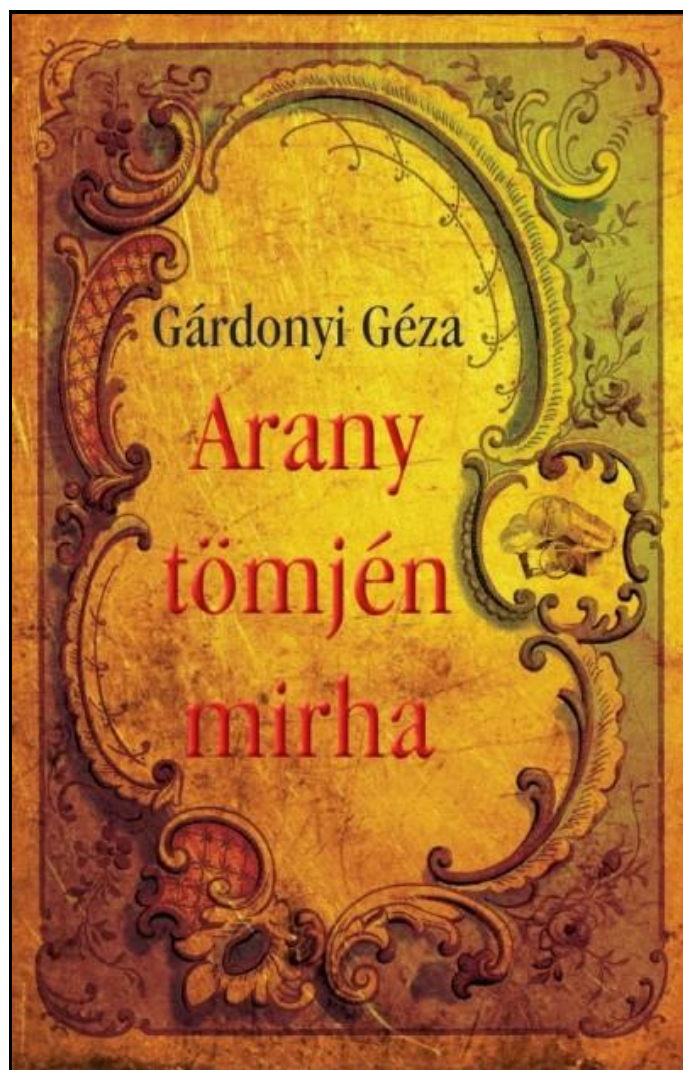
legendamesékben, evangéliumi álmokban

Gárdonyi Géza (1863–1922), talán kevésbé ismert, de annál szerethetőbb (*Arany, tömjén, mirha: Legendák, evangéliumi álmok*[1]) könyvének bemutatásával emlékezünk iskolás éveink kedves szerzőjére. Az utóbbi évtizedben a kiadók többször megjelentették,[2] karácsonyi olvasmányként ajánlva történeteit. Jól is tették, mert nemcsak hangulatával várakozik az ünnepre, hanem szigorú számvetésre készítésével is, még ha mindezt legendába, álomba rejtetten tette is az írója.

Már a kötet címe, műfajokra utalása sejteti, hogy nem egészen földi úton poroszkáló, hétköznapi világ vár az érdeklődő olvasóra a legendamesékben, evangéliumi álmokban, sőt az aranyat-tömjént-mirhát felvillantó képekben sem! A lírai cím bibliás világot ígérése mellé gondolatindítóként oda kívánkozik egy más jellegű információ is a műről, az író fiának, Gárdonyi Józsefnek[3] az idézett kötet kiadási körülményére vonatkozó emléke:

„Arany, tömjén, mirha. Gárdonyi legendás kötete. A szerző egy hétig vesződött, bajlódott vele, hogy bibliai tárgyú apróságait köteté rendezze. (1913. jún. 28. – júl. 4.) Az akkortáiban tollhegyre vett *Két notesz legendájáért* lelkesedett Gárdonyi (1913. január 2–18.), s ez támasztotta azt az ötletet, hogy a legendáiból könyv alkotódjon. Előszót is írt hozzá, gyönyörűségeset:

Az én aranyom nem a hegyek
bányáiból való;
az én tömjénem nem Arábia
illatfáin termett;
az én mirrhám nem testi sebeket
enyhít.
De csak oda viszem, hova a
Napkeleti Három.

S annyira tetszett e négy sor Gárdonyinak, hogy saját keze írása másolatában szánta a könyv elejére. Legendás kötete szárnyra bocsátásánál ott hibázta el, hogy ezt a műhelytitkot elárulta katolikus pap barátjának: dr. Halászy Caesarnak.[4] Halászyval először elolvastatta a Sátán örömei (*Két notesz*) legendát. Éppen jó kezekbe adta. Halászyból előtört a hivatás.[5] Előszedte beszélő

képessége összes fegyvereit, s mikor már más nem használt, azzal végezte: – Géza, ha csak egy kicsit is becsülsz engem, ne bocsásd ki kezedből ezt a legendát, se azt a könyvet. Indexre raknak összes köteteiddel, mint Prohászkt. Ez az érv használt. Gárdonyi halála után a legendák kötetét én rendeztem sajtó alá.”[6]

Az irodalmi több műfajúságban elmesélt, bibliai kapcsolódás-történetek (legendák? mesék? apokrif találkozástörténetek? keresztény életmódot kritikusan bemutató „tükörbe-nézések”? stb.) Gárdonyi istenkereső és őt megtaláló életétől, írásaitól sohasem álltak távol. Ám az a karcos hangnem, kritikai észrevétel, ami ezekből a példázatokból kibontakozott: katolikus életvitelről, bűnről és büntelenségről, egyházi személyektől elvárható magatartásról stb., arról sokkal elhallgatóbban, felekezeten belül kezelendőbben adtak hangot – „virágnyelven” – a korban. Halászy Caesar valószínű ezért is intette óvatosságra író barátját.

S hogy mi ösztönözhette Gárdonyit, hogy ebben a műfajban írjon, a huszadik század elején? Talán kedvét lelta a műfaj kínálta szabadságban és lelki szerepjátékban, másrészt lehetőséget láthatott a Biblia világába behelyezkedő töprengéseinek továbbgondolására. Motiválhatták még a folklór kutatások Európa-szerte megjelenő kiadványai is. *Honti János* folklórkutató írja:

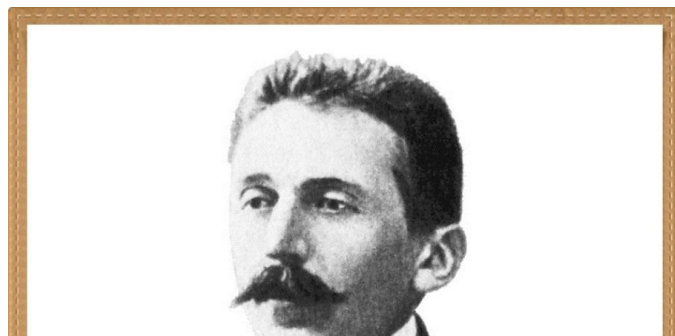
„Sok helyütt a legendamese valamilyen hivatalos centrumból terjedt el, lehet ez az egri püspöki székhelyen nyomtatott nyomtatványok útján, az elemi iskola olvasókönyvben megjelent Szent Péter és a lópatkó mesetípussal, Bucsánszky ponyvakiadványaival, vagy akár, mint a Szent Péter hegedűje mesetípus, Arany János víglegendájának segítségével, de mindenekelőtt Benedek Elek Magyar Mese- és Mondavilágával. Megjelentetésük célja nem mindig a műveltség terjesztése vagy a szórakoztatás volt, gyakran ideologikus okok is közre játszhattak.”[7]

A legendameséknek sokféle meghatározása létezik. A szereplők szerinti: „nem a [római] k[atolikus] egyház által hivatalosan beiktatott, követendő példaképpen bemutatott szent emberek élettörténetét meséli el (ilyenek is nagyszámban kerülnek a népi orális költészetbe), hanem, magyar viszonylatban legalábbis, elsősorban Krisztus személyével kapcsolatos komoly és tréfás eseményeket mond el. Krisztus vagy az Úristen mellett alárendelt szerepet játszik Szent Péter, Szent Mihály, az angyal és az ördög. ...”[8] (Gárdonyi Géza *A két notesz* elbeszélésében Szent Pétert és a Sátánt szerepelteti keresztényt számláló különös útjukon. S bár a keresztény hitet megelőkről adott Gárdonyi-látélet lesújtó, a végén mégis a remény zárja a számvetést: *Tizenegy keresztény. Sátán legottan porrá változott.*[9])

A kötet első, terjedelmileg nagyobb részének, huszonkét Bibliához kapcsolódó történetét nem valami koncepció rendezte egymás mellé, s a fenti – Gárdonyi fiától származó – idézetből tudjuk, hogy ő adta ki a kötetet édesapja halála után. Bár az is lehet, hogy az író válogatta ebbe a sorrendbe elbeszéléseit, melyeken átüt valami írásra sarkalló öröm, felismerés: mennyi minden kibontható, továbbképzhető folytatásra nyílik lehetősége általuk! S mennyi kedves spiritualitásba emelő legendamesélésre – olykor dorgálásra is.

A könyv teremtésmítoszhoz kapcsolódó nyitó elbeszélése után (*Hét ajándék, Az utolsó óriás*) következik *A samaritánus álma*. Gárdonyi nem idézi fel újra az Újszövetség örök példázatát, mivel azt mindenki ismeri, hanem folytatja. Ez az első mondat: „Mikor az irgalmas samaritánus maga is lefeküdt a vendégfogadóban, angyal jelent meg neki és szólt: – Isten látta, amit tettél. Kívánj valamit és az teljesedik.”[10]

S akár a népmesékben, elkezdődik a kívánságon való töprengés. Lefekvése előtt a samaritánus arra gondol, jó lenne ezer esztendeig élni. Ám megrendítő álma hatására, amiben Matuzsálemmel találkozik, megváltoztatja a szándékát: „Mikor a samaritánus fölébredt, nem kívánt egyebet az angyaltól, mint egy kupica pálinkát.”[11]

Gárdonyi, az álomban sem változtatta meg a szamaritánus segítségére kész emberségét. Matuzsálemmel való találkozására különös, megrendítő mese. A kupica pálinka humora az álombeli találkozásból következő felismerése: az ember nem tud, csak emberi módon, tökéletlenül kérni. Jobb Istenre hagyatkozni. Az elbeszélésben semmi sincs didaktikusan kimondva, az álom maga diktálja a levonandó tanulságot. Az elbeszélés első és utolsó mondata keretként fogja mindezt közre.

Két történet kivételével (*Magdolna* [színhátiék[12]], *Dizmás*), miként a példázatok, rövid terjedelműek az elbeszélések. (*Mária kincse*, *A gyermek*, *Karácsony a názáreti házban*, *Az ismeretlen ország*, *Két asszony*, *Jézus és a gyermek stb.*)

S ezeknek a bibliai példázatokhoz, találkozástörténetekhez kapcsolódó elbeszéléseknek egy része, azokat a bibliai szereplőket emeli ki a háttérből, akiről valójában nem is tudunk meg többet azon kívül, hogy Jézus, vagy az apostolok közelében tartózkodtak. Az író történeteiben is legtöbbször névtelenek maradnak, vagy foglalkozásuk által megnevezettek (koldus, asszony, király, fegyőr stb.) Az író azonban épp a háttérben maradásuk tette szabaddá, mert általuk ő maga szólalhatott meg, s szóhette különböző nézőpontú bibliai találkozásainak párbeszédeit tovább. Ha elolvassuk ezeket a kedves, gondolkodásmódot legtöbbször megváltoztató lírai prózát, felfigyelhetünk Jézus személyének bemutatására. Gárdonyi Jézus-arca patetikusságmentes, az egyszerű életet élő emberek által megfogalmazott hit arca. Például, a *Vérbizonyosság* című találkozásban Szent Péter és a börtönőr párbeszédét hallgathatjuk ki. A fegyőr, akinek felmenői is ezt a munkát látták el, érdeklődő ember, részvétet érez Péter iránt. Arról próbálja rajját meggyőzni, hogy titkolja el hitét, mert az a szabadulását jelenthetné. Péter életének konkrét példáival mutatja be Jézust, akit az emberi szívéből még a római birodalom nagy hadserege sem tud kitörölni, mert „Az ő lelke átvilágított az arcán, mint a te lámpásod lángja a lámpáson. ... Az ő szavain mindig éreztük az örökkévalóság illatát. ... Mikor ő beszélt ... az idő megállt; csak őt néztük, őreá tapadt a lelkünk; a mezei virágok így tartják arcukat a tavasszal ragyogó égi nap felé. Az ő arca nap volt nekünk, és az ő szava az egek zenéje. Láttuk az angyalokat leszállani az emberi szívbe.”[13] Vagy, amikor Jézus az isteni gondviselést magyarázza (Mt 6,26–34)[14] és a nép hallgatja őt, így idézi elénk: „A nép a fűben ült körülötte. Az anyák az ölkében tartották gyermeküket. Minden figyelem a beszélő arcán csüggött. Milyen szelíd, fehér arc! Milyen tiszta és jóságos fekete szemek! Soha sem nevet és sohasem haragszik ez az ember. Csak mikor szomorú, mint a felhős ég. De minden szava szívekbe zengő, akár a sokaságnak beszél, akár egyesekkel szól.

Ahogy az imádságot mondta, arccal az égnek fordult, gesztenyebarna haja szétomlott a vállán, a hófehér leplen, amelybe ő mindig öltözik. Nem hajlongott ide-oda és nem verte a mellét, hanem úgy beszélt föl az égbe, mint mikor a gyermek szól szeretettel az apjának.”[15]

Gárdonyi a szabadon felidézett, elmesélt bibliai textusokba helyezi meglepő példázatait, mintegy ezekkel ráerősít azok igazságára, szépségére. *A legszebb prédikációban* a rétori iskola egy ifjú, katonának álló és kereszténységet üldöző embere ráakad egy csoport keresztényre, akiknek a papja Izaiás prófétát magyarázza. Az ifjút lenyűgözi a pap beszéde, de az elhárítja magát a dicséretet, és továbbküldi őt az agg cirenei Simeonhoz, aki „...küldé a rétor Antiokiába, hogy hallgatná Ignácot, ki Teoforosznak is mondatik, mivelhogy Istent hordozza vala szívében. Ignác vala egykoron ama gyermek, kit Jézus a tanítványai elé állított vala, mondván: – Legyetek olyanok, mint ez a kised.”[16] Az Ignác beszédétől elragadtatott rétor/katonát („A föld elvész a hallgató lába alól, mikor Te megszólalsz, a liliummezők hullámanak körülötte, angyalok szárnya suhog a levegőben”[17]) azonban Az továbbirányítja Efezusba, Jézus szeretett, akkor már igen agg tanítványához, Jánoshoz, aki csak ennyit mond prédikációként: „Fiacskáim, csak szeressétek egymást ... És vala az ő szava, mint a galambok bűgása.”[18]

A Gárdonyi elbeszélések zárása rövid, hatásos csattanó (általában kedveli ezt a típusú, tömör befejezést). Az agg János egy mondatára a kereszténységre tért rétor könnyes arccal így kiált fel: „Oh ez a legszebb, ez a legszebb!...”[19]

A kötet első nagy egységét talányos mese-legenda zárja. Címe, *A forrás*, amelyet mottószerű utalással látott el a szerző: „E legenda eredeti kéziratának külső oldalán piros ceruzával két szó: – *Post mortem*. –”[20], azaz *halála után*. A megjegyzés vonatkozhatott a megjelentetés időpontjára, de ugyanúgy a legenda régiségét bizonyítandó – valójában Gárdonyi forrást felidéző játékos megoldására is. (Ugyanis kódexeink margináliáján, nem ritkán találkozhatunk piros betűs megjegyzéssel. A kiemelés színeként használták kódexmásolóink.)

A történet olyan remetét mutat be, „...aki nem az ó időkben élt szentekkel, hanem azon időben, mikor már a szenteknek fajtája elmúltott e Földről”.[21] Kegyes beszédét szívesen hallgatták az emberek, s személyét szerették volna gyülekezetük számára megnyerni. Próbálták hovatarozását kitalálni, ő azonban mind a római katolikus, mind a lutheri, kálvinusi, görög katolikus vallást magától elutasította mondván: „Láthatjátok, hogy Jézus az én világosságom. De ahogyan elvonultam az emberek közül, és magányos egymagamban élek, a különféle vallásokat is magam mögött hagytam.”[22]

Majd egy példázat következik, az élet vizének kereséséről, amelyet a szereplők meg is találnak. Mesei fordulat, de szimbolikus értékű, bibliai reminiscencia: „És íme ottan a víz tiszta volt, mint a kristály. A forrás négy fehér kő közül serkedt elő – egy fakeresztnek a tövéből.”[23]

Két dologra figyelhetünk fel a történetben: az egyik a vallások elutasítása, a másik, a remete magányos életének dicsérete. Mindkettőre számtalan példát hozhatnánk az író regényeiből. Zsigmond Ferenc, Gárdonyi Gézáról[24] írt tanulmányában – ahogy más szakírók is tették – az életmű ismeretében értelmezi mindezt:

„Az értelem vak tapogatódzása sorsunk kapuján sok gyötrelmes órát okozott írónknak, de csak azért, mert azt szeretné, ha értelme számára is járhatóvá lenne az a túlvilágba vezető út, melyen vallásos ösztöne olyan olthatatlan kíváncsisággal tud kalandozni. Gárdonyi vívódó kételkedése nem a hit hiányát mutatja, hanem ép[pen] az ellenkezőjét. [...] Nemcsak az egyházi hierarchia, hanem az állami bürokrácia lélek nélküli, gépies szervezetét is súlyos nyűgnek érzi, meg-meg rójja, le-le szólja s amennyire lehet, hátat fordít neki.”[25]

Sík Sándor ugyanilyen megértően fogalmaz az író visszahúzódásának okáról.[26] Matlák József továbbértelmezi a magányt kedvelő író elvonultságának lelki okát:

„Gárdonyi remete volt. De nem csupán külsőségekben, hanem lélekben is az, aki a magányt nem pusztán azért kereste, hogy háborítatlan csöndességben élhessen, hanem inkább azért, hogy zavartalanul, föl nem korbácsolt szívvel szerethesse a mennyei Atyát és teremtményeit, a gyarló, a gyakran gonosz, de örök életű isteni szikrával ékesített homlokú testvéreit, az embert...”[27]

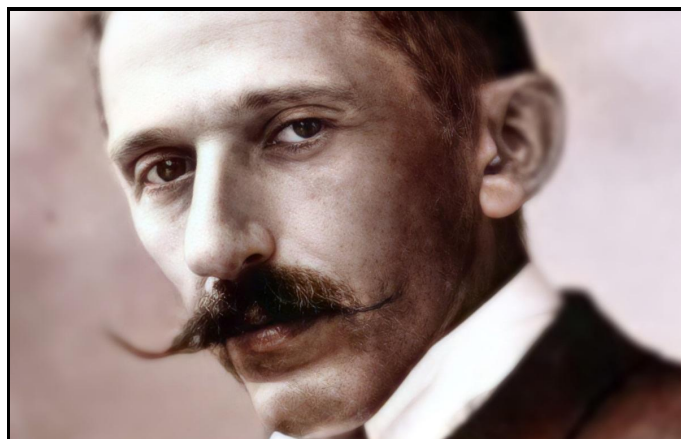
Legenda-meséinek szereplői ugyanilyen magukba húzódó, de nagyon is figyelő, kevés szavú embereket formáznak.

A kötet terjedelmileg kisebb részében, *A huszadik század* meséivel fordítja Gárdonyi a mindennapjaihoz az olvasói figyelmet. Hétköznapi világból vett történetek következnek ugyan, de a legendák szakralitást érintéséhez nagyon köze állóan. (*A két notesz, Egy kép története, Jancsi dáádé, A kövirózsa*.[28]

Csordásék karácsonya, Kendő vagy mi,[29] Karácsonyi ének.) Itt olvasható a Halászzy Caesar által problémásnak ítélt novella, *A két notesz*. Témájánál fogva tartozhatott volna ez a történet is a legendákhoz, hiszen a Szent Péter személyéhez kapcsolódó tréfás legendákat a mesemondók szívesen megőrizték, variálták. Ám Szent Péter és a Sátán találkozását Gárdonyi kritikus élel, szigorú erkölcsi elvárását sem titkolva fogalmazza meg, ahogy a fabulákban tették ezt elődei. A Szent Pétert keresztény számlálásra hívó Sátán az emberi bűn egész lajstromát vonultatja föl a magát kereszténynek vallók cselekedeteiben, míg végül szegény Péter – csattanóként – tizenegy pogány emberben tudja csak fellelni a Jézusi szeretet részvétét. Gárdonyi újságcikkeiben – elbeszéléseiben már jóval korábban – kemény hangon szól a szegénységről, háborúról, emberi kiszolgáltatottságról. („A háborút nem a jóakarátú emberek indították. A jóakarátú emberek nem állnak bandába, hogy megfordítsák az Isten ötödik parancsolatát. A jóakarátú emberek nem gyűjtják fel a világot mind a négy sarkán is, s nem árasztják el vérrel a vetéseket!”[30])

Elbeszéléseinek szereplője, Szent Péter, aki a háború látványától elirtózott „szeméből ki nem fogyott a könny.”[31]

Nem szóltunk még Máriáról, pedig Gárdonyinak ebben a kötetében is meg-megjelenik elbeszéléseiben szelíd alakja. A legendákban a gyermekét nevelő anyaként, az ember-mesékben pedig *Egy kép történetének* „élő, szinte lélek[!]ző fiatal”[32] festmény-szépségeként. A lírai portré-rajz pár sora után máris ott áll előttünk Mária értékrendjével szemben a világ valósága, egy potrohos úr személyében, aki „vastag arany óraláncával szórakozottan játszott” a festményt nézve. Ez a szemlélődő, lassú indítás felgyorsul a festmény megvételével, kiderül ugyanis, hogy a pénz gazdája nem a Mária képviselte erényekben akar elgyönyörködni irodájában, hanem a glória nélküli nőben. A glória eltávolítása azonban, többszöri próbálkozással is csak látszólag sikerül, ahogy a *Falábú ember* Ábrisa sem tudja minden makacssága ellenére sem az örökül hagyott Bibliát megsemmisíteni, mert az újra és újra átüt a ráfestett rétegen. Amikor pedig a bankár eléri célját, „Éjjel jött a hold, és égi fényét az ablakon át fölemelte a Mária fejére”. [33] Csoda nélküli csodás történet, Gárdonyi győzedelme a pénz felett. Brisitz Frigyes, az író Mária tiszteletének leírásában azt az eleven gyöngédséget hangsúlyozza, amellyel annak alakját úgy veszi körül, „akárcsak a magyar falu népe, Gárdonyit mintha itt is a nép költőileg vallásos érzése ihlette volna meg”. [34]

S végül: a kötet/téma lezárása, Gárdonyi fantáziáját példázó módon: Isten parancsolatának engedelmeskedő Gábiel arkangyal semmi más megmenteni valót nem tud felhozni a földi világból az Idő végezetén, mint a Bibliát. Ezért az Isten, a Teremtéstörténethez hasonlóan, visszaveszi az általa teremtett világot olyan sorrendben, ahogyan megalkotta. A kötet utolsó mondata: „S lőn ismét sötétség,” de ebben a sötétségben sincs semmi fenyegetés, inkább valamiféle szomorúság, amiért nem jól gazdálkodott az emberiség a talentumaival.

Az arany-tömjén-mirha... kötetének valamennyi elbeszéléseben Gárdonyi komoly, az élet teljességére figyelő lélek-útjain indulhatunk el vele, ha *bibliai tárgyú apróságai*val az emlékében, magunkat gazdagítjuk.

Hubert Ildikó

[1] Első kiadása: Budapest, Németh, 1924. Én a 2. kiadást használom: Budapest, Dante, 1928 (Gárdonyi Géza munkái), ebből veszem idézeteimet.

[2] Néhány kiadás: Az 1. kiadás hasonmása: Budapest, Históriaantik Könyvesház, 2013. – Szeged, Lazi, 2016, válogatta Hunyadi Csaba Zsolt; [Onga], Hermit, [2017]. – A Magyar Elektronikus Könyvtárban a 2. kiadásról készült a másolat: <https://mek.oszk.hu/04700/04722>

[3] Gárdonyi József (1891–1948) az író fia. Jogakadémiát végzett. Gárdonyi Géza iránti szeretetből vette fel 1897-ben a Gárdonyi nevet. Édesapjával sokat dolgozott együtt., s noha nem irodalmi pályán tevékenykedett, több szépirodalmi cikke, könyve jelent meg Gárdonyi Gézához kapcsolódóan. Édesapja köteteinek kiadását, szöveggondozását nem mindenki tartja hitelesnek: „Noha fia, Gárdonyi József gondozta a Dante Kiadó negyven kötetes sorozatát, bizony csak kritikával emlékezhetünk a reprezentatív vállalkozásról. ... kizárólag a Gárdonyi életében, kötetben vagy periodikában megjelent közlést fogadhatjuk el hitelesnek.” Gárdonyi Géza, *Szívlobbanás, kisregények, novellák, publicisztikák*, összegyűjtötte, szerkesztette és az előszót írta Urbán V. László, <https://mek.oszk.hu/01700/01749/01749.htm#0>

[4] Pap József *A választójog kiterjesztése körül folyó vita és az egri közélet a huszadik század elején*, című tanulmányában tette közzé Halászy Caesar röpiratát, és papi pályájának bemutatását, az Egri Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Novum anyagában feltárt források alapján. (*Trianon 90 év távlatából*, szerk. Ballabás Dániel Eger, Líceum Kiadó, 2011, 69–76.)

[5] Halászy Caesar aggódásának okát a huszadik század eleji, merevebb egyházi hierarchia, konvencionálisabb egyházi érintkezési mód, a katolikus egyház és más felekezetek egymáshoz való viszonyának érzékenysége stb. értelmezheti. Az Urbino városában született Halászy, aki Egerben végezte a teológiát, agilis fiatalember volt, s annak ellenére, hogy nagyon is konzervatív keresztény életideált vallott magáénak, szociális elképzeléseivel többször került az egyházi vezetéssel konfliktusba. – Szecskó Károly, az író egri barátait vette számba, akik közé Halászy is tartozott: Az Isten rabjai című regényének köszönheti Halászy Caesar teológiai tanár barátságát. „Bizony sok történelmi egyházi könyvet összeolvastam. Templomi és klostromi kérdések megoldásában sokat köszönhetek a könyveken kívül dr. Halászy Caesar barátomnak, aki elejétől fogva érdeklődött a munkám iránt, továbbá Paluscsák tudós dominikánusunknak, aki a szerzet reguláinak nekem homályos részeit szíves készséggel segített megértenem.” (Szecskó Károly, *Gárdonyi Géza egri barátai*, *Agria* 24, 2013/3, őszi szám, 161–170, 168.)

[6] Gárdonyi József, *Az élő Gárdonyi*, II. kötet, Budapest, Dante, é. n., 206–207.

[7] *Magyar népmesekatalógus, 3. kötet, A magyar legendamesék típusai*, szerk. Kovács Ágnes, Budapest, Magyar Néprajzi Kutató Csoport, 1982, 12.

[8] Bernát László idézi *uo.*, a kötet bevezetőjében.

[9] 1928, 128: *A két notesz*

[10] 1928, 15: *A szamaritánus álma*

[11] *Uo.*, 18. (Gárdonyi Géza kötetbeli központosítását, helyesírását meghagytuk, egyedül a cz-s változatot egyszerűsítettük c-hangra: például *arcza* helyett *arca*.)

[12] Gárdonyi Géza halála előtti napjait a pap barát, Tordai Ányos jegyezte le, *Gárdonyi utolsó napjaiból* címmel (*Élet*, 13, 1922/23. szám, 551). Ebben a közzétett emlékezésben olvashatjuk a nagybeteg író beszélgetésfoszlányait az őt látogatókkal: „*A Karácsonyi álom* kedves munkám nekem is. Mikor először adták elő a Nemzetiben, egyik páholy szögletéből figyeltem a publikumot. Jól esett látnom, itt is, ott is veszi ám elő a zsebkendőt asszony is, férfi is. Mégis mikor kilépek az utcára, ez a beszéd üti meg a fületem. Mi volt ez? Karácsonyi álom? Kell nekem ilyen bolondság? És csúnyát mondott a 'Jézuskára'. Nem a mi fajtánkból való kövér asszony volt. Vallásos téma nem való a pesti publikumnak. Ezért ment el a kedvem, hogy többet ilyet írjak. Pedig holmi passiók játékot is akartam írni. Az eleje meg is van. Magdolna lett volna egyik főszereplő. Az ő házában játszik a kezdet. Vad tivornya után elcsöndesül minden és az ablakon át az utcáról behallatszik Jézus szava: »Én vagyok az

- út, igazság, élet.«” – Sajnos csak töredékként olvashatjuk az általunk most bemutatott kötetben. Az író által emlegetett *Karácsonyi álom* pedig betlehemes játék volt, három felvonásban. (Gárdonyi Géza, *Karácsonyi álom: Betlehemes játék*, Budapest, Singer – Wolfner, 1902.)
- [13] 1928, 90: *Vérbizonyság*
- [14] 1928, 28–33: *András*
- [15] *Uo.*, 29.
- [16] 1928, 86: *A legszebb prédikáció*
- [17] *Uo.*
- [18] *Uo.*, 88.
- [19] *Uo.*
- [20] 1928, 107: *A forrás*
- [21] *Uo.*
- [22] *Uo.*, 108.
- [23] *Uo.*, 110.
- [24] Zsigmond Ferenc, *Gárdonyi Géza*, Irodalomtörténet, 10, 1921/3–4, 97–115.
- [25] *Uo.*, 100., 101.
- [26] „Gárdonyi a nyolcvanas és kilencvenes évek levegőjében nőtt fel, de megrázó egyéni élmények hatása alatt idegenné válik ebben a világban; kivonul a magyar közéletből, remetévé lesz, úgy gyötrődik ki magából, szemlélődő, különc és mélyérzésű lelkéből, a maga egyéni világnézetét és alkotja meg ennek belső indításaiból a magyar regénynek egy új formáját.” Máté Zsuzsanna idézi Sík Sándort: *Sík Sándor a szépíró, az irodalomtudós, és az esztéta*, Szeged, Lazi, 2005, 99.
- [27] Matlák József, *A remete Gárdonyi*, Országos Gárdonyi Géza Irodalmi Társaság évkönyve, Budapest, 1929, 183–185.
- [28] Megjelent: Pesti Hírlap, 1912. jan. 23., 1–2.
- [29] Szecskó, *Gárdonyi Géza egri barátai*, 5. jegyzetben i. m., 169. lapján, Korompay János kutatására hivatkozva közli az elbeszélés megjelenési körülményeit. Pétery (Petró) József katolikus pap, az Egri Katolikus Tudósító c. lapban 1922-ben jelentette meg. (Előtte évben pedig ugyanitt látott napvilágot a *Jézus és a gyermek* elbeszélés.)
- [30] A *Háborús karácsony*, Eger, Az egri népkönyvtár magyar és német nyelvű alkalmi kiadása, 1914 című kiadványhoz írt előszóból. (Gárdonyi Géza, *Előszó*, 5–9.)
- [31] 1928, 128: *A két notesz*
- [32] 1928, 130: *Egy kép története*
- [33] *Uo.*, 135.
- [34] Brisits Frigyes, *Gárdonyi Géza világnézete*, *Élet*, 23, 1922/11–12, 539.